

УДК 340.15 (477)

Журбелюк Г. В.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСТВА

У статті аналізуються основні риси правової і політичної культури українства, взаємозв'язок з базовими рисами ментального порядку, розвиток відповідних напрямів наукового пошуку.

В історії сучасної цивілізації зміна форматів суспільного розвитку, становлення новітніх незалежних держав завжди ставили низку важливих завдань, серед яких – формування політичної і правової культури титульної нації, врахування особливостей її ментальності. Ці проблеми стали доволі актуальними як для країн так званої народної демократії, так і для усього пострадянського простору. До того ж сучасний процес утвердження європейських цінностей, який відбувається разом з прогресом Євросоюзу і охоплює нині Україну, що історично розглядають одною з складових усієї європейської цивілізації, посилює це завдання. Безперечно, що усі процеси послідовного державного унезалежнення пов'язані із формуванням свого права і потребують адекватного зростання усіх компонентів, зокрема, високого рівня суспільної свідомості, найбільш повного і своєчасного врахування національних стереотипів, органічного і ефектив-

ного поєднання особливостей ментального порядку із вирішенням проблем глибокого реформування суспільства для забезпечення його цілісності і стабільного розвитку.

В Україні після розпаду СРСР спостерігається процес безупинних змін у праві. У різних темпах і різних якісних характеристиках процес зміни права тоталітарного режиму торкнувся усіх сфер нашого буття. І результат цих змін прямо залежав і залежить від того, наскільки вдало враховуються етнонаціональні особливості та традиції правового розвитку. На відміну від країн Заходу і Росії, де названі проблеми вже давно стали осередком прискіпливої уваги доволі широкого кола вчених – етнологів, соціологів, правників, в Україні цей напрям наукового пошуку міждисциплінарного характеру ще починає активізуватися. Попереду йдуть етнопсихологи, політологи й соціологи. Їх наукові розробки [1] становлять значний інтерес для громад-

скості, хоча й досі спостерігається відсутність реалізації отриманих висновків, відчувається відірваність їх від політичних кредо сучасних державотворців.

Здійснюються кроки по впровадженню нових світоглядних позицій до вивчення великих соціальних спільнот, зокрема, холономного підходу зі спробою відмовитись від традиційних у науці хронологічно-історичних вимірів, із визнанням наявності обсягової інформації про соціум, суспільні структури, суспільні цінності та установки, з урахуванням дії принципу суворой відповідності у всіх нелінійних онтологічних багатшарових колах, з яких складається соціум і його оточення. Даються нові модернові поняття і тлумачення, свіжі погляди на ментальність, архетипи соціального життя (першооснову людської психіки, культури і менталітету), фрактальні (роздрібнені) матриці світосприймання, за допомогою яких тільки і можливо вирішувати як сучасну глобальну проблему «всестороннього узгодження» у світі, так і надзвичайно суттєву для нашого українського суспільства проблему кореляції усього з усім, що тільки і може стати фундаментом забезпечення цілісності України. На цьому науковому шляху беззаперечними новаторами виступають такі українські дослідники, як О. Донченко, Ю. Павленко, С. Кримський, Ю. Пахомов, Ю. Романенко [2].

Зразу ж зауважимо, що початок розгляду питань ментального ряду тісно пов'язаний в Україні не тільки із теоретичним обґрунтуванням проблем перехідного міжцивілізаційного періоду, але й із суто практичними потребами оптимальної заміни старих поглядів на ідеологію з відповідним ставленням до традицій ментального розвитку. Він, вочевидь, стає життєво необхідним завдяки доволі тривалому ігноруванню важливості проблем правової ментальності, нехтуванню складністю, багатоманітністю відносин права і менталітету. Адже ментальність, що сформувалась у певній соціальній культурі і продовжує розвиватись, підштовхує людину до пролонгованого відтворення знайомих і доволі усталених кодів та порядків, правил мислення. Зрозуміло, що без традицій, певної системи дій, поглядів, звичок жодне суспільство сьогодні не може існувати — на них спирається мораль, закони, система політико-правових інститутів. Тому потрібна велика робота по забезпеченню стабільного існування оновленого суспільства, по творенню нового правового поля для відродження у членів українського суспільства порушеного почуття єдності, по формуванню нової державницької ідеології, урахуванню недоліків у сфері

коригування правосвідомості — на це може піти життя не одного покоління.

У зв'язку з цим у спеціальних студіюваннях наших науковців піднято цілий ряд важливих проблем, серед яких виділяються два блоки.

По-перше, це проблеми ментального розвитку нації у зв'язку з окремими історичними фактами (на думку М. Блоха, саме історичні факти виступають здебільшого психологічними фактами), тобто дослідження історії супроводжується розглядом психічних процесів, формування і змін ментальності нації [3]. По-друге, це нагальні проблеми сучасного стану психіки усього соціуму, так званої соціетальної психіки (психокультури соціуму, що втілена не тільки в матеріальних речах історико-культурного значення, але й у музиці, ритмах, словах, кольорах, міміці, жестах тощо), тобто психіки соціуму на базі усїєї природної культурно-психологічної спадщини та всіх індивідуальних особливостей цілісності [4], через моделювання цілих комплексів глибинної психокультурної генетики соціальних спільнот [5]. Природним було б продовження названого ряду з двох блоків проблем науковими доробками щодо ментальних особливостей української нації, етнонаціональних утворень України. Саме розгляд психічних, ментальних особливостей таких важливих складових соціуму, як етнонаціональні сукупності із пошуком явних можливостей євроінтеграційного поступу українства стає потребою і викликом часу. Тому абсолютно погоджуємось з думкою німецького вченого П. Дінцельбахера, що в сучасній історіографії існують різні напрями, але щодо ментальності ще є проблеми і значного дефіциту, і розмежування історії ментальності з історією культури і звичаїв [6].

В Україні подібна проблема теж існує. Напряму досліджень щодо менталітету українства проходив здебільше в руслі аналізу аспектів історико-етнографічного та культурного розвитку українства, особливо щодо внеску психологів в аналіз психокультури та національної ментальності українства за останнє десятиріччя. На думку автора, абсолютно справедливим є зауваження про те, що «осмислення історичної цілісності спільноти за допомогою таких традиційних понять, як мислення, сприймання, воля, пам'ять, афективні процеси тощо, виявилось недостатнім, а спроба поєднання описових методів етнографічних і історико-культурних наук з використанням звичаїв, обрядів, норів, побуту, жестів та ін. не дало змоги побудувати структурну модель соціетальної психіки» [7], тобто психіки даного конкретного соціуму. Ця психіка здатна була б не

тільки прояснити соціально-психологічний феномен національного характеру чи абсолютно дивне явище багаторазового повторення схожих історичних подій, але й виконати роль інструменту управління, необхідного сучасній постреформованій Україні, яка відчула небезпеку дезінтеграції. Сучасний етап потребує уваги до розгляду політико-правових аспектів проблеми ментальності, оскільки це необхідно для подолання існуючих небезпек, глибокого наукового аналізу проблем нашої цілісності та перспектив подальшого розвитку.

Варто, хоча б коротко, сказати про небезпеки, які пов'язані з посиленням тенденцій, гальмування процесів внутрішньої стабілізації, суспільної інтеграції, проголошених з набуттям незалежності. Процеси соціальної і етнічної самоідентифікації початкового етапу нашої незалежності орієнтувались на творення загальноукраїнської політичної нації та національної держави, але, на жаль, демократія в Україні й донині не утвердилась, організаційна модернізація інститутів влади не завершилася, демонструються все нові варіанти боротьби за владу та пропагуються щоразу несподівано «свіжі» проекти перерозподілу владних повноважень. Це відбувається на тлі подальшої дегуманізації суспільних відносин, втрати віри народу у майбутнє, у свою владу, появу комплексу повної байдужості політичного електорату до влади, а влади до свого народу. Отже, довіру народу до влади не відновлено, ідеологія нашого національного державотворення «пробуксовує». Досить негативним є і той факт, що «ментальна карта України представляє надзвичайне розмаїття соціально-психологічних укладів і «часових зон» [8] (йдеться про нерівномірність розвитку, наявність регіонів із різними рівнями цивілізаційного розвитку: аграрним, індустріальним, постіндустріальним). А із штучною акцентуацією впливу геополітичного фактора (Захід — Схід) в країні продовжується стан організаційної нечіткості у питанні проєвропейської трансформації, що знову засвідчує втрату перспектив розвитку.

Так само небезпечними є продовження соціальної апатії українства, слабкість дії доцентрових сил, активізація правового нігілізму і корупції, як «верхів», так і «низів», повна відсутність реальних інститутів соціально-політичного партнерства. До цього довгого переліку необхідно додати засилля корпоративізму і фактичну закритість українського суспільства за проголошених принципів відкритості розвитку, відсутність навіть загальної орієнтації законодавчої гілки влади України на запровадження дієвого

інституту відповідальності влади за наслідки своєї законотворчості, низьку якість та ефективність законів, неврегульованість основ конституційного розвитку і ринкових відносин. Що ж до судової гілки влади та управлінських структур усіх рівнів, то тут продовжують дію бюрократично-викривлена правосвідомість, недостатність професіоналізму, відсутність орієнтації на вирішення нових завдань правовими засобами (посадові правопорушення стали масовими). Картину нашого суспільного розвитку завершують небезпечні спроби посилення відкритих проявів мовно-політичного регіоналізму, ситуативна експлуатація проблеми федералізму. З'являються навіть пропозиції щодо проведення змагання із застосування метафори «2 чи 22 України» та визначення альтернативних назв Помаранчевої революції (її вже охрестили «виступом мільйонерів проти мільярдерів», який виніс на своїх плечах середній клас) [9]. Варто нагадати, за три з половиною роки до листопадових подій соціум середнього українця оцінювали як такий, «що не потребує якихось демократичних змін, а отже, і не становить «соціальних ресурсів демократії» [10], продовжуючи усталену традицію бути у своїй хаті з краю. Як бачимо, все у цьому світі змінюється і все має пройти свій цикл розвитку.

Окреслені «больові точки» молодого суспільства, яке тільки вчиться бути демократичним, стали результатом дії принципу історичної взаємодповідності «верхів» і «низів», держави і громадянства, «тих, що правлять, до тих, ким правлять» (за висловом В. Липинського, «які пани — такий і народ, який народ — такі й пани!» [11]). Це стало результатом дії причинно-наслідкових зв'язків, наслідком незрілого поступу носія суверенної влади, який легітимно передав владу, але перестав контролювати її інститути.

В основі цього феномену лежать такі особливості ментального порядку, як вроджений крайній індивідуалізм українства, його природний інтуїтивізм і недостатня дієвість, що виливаються у надмірну пасивність і соціопатію, рецептована ексекутивність (імітативність, максимум уникнення наднормативності, нестандартності, естетична деталізація, жіночність та жіночний неспротив злу). На останніх із названих ментальних ознаках (рисах) українства свого часу зупиняв увагу ще В. Липинський, коментуючи їх таким чином: «Вияв бажань у чіткій формі та закріплення їх стриманою, тривалою, організованою та послідовною і розумною працею дається важко, оскільки увага, не регульована волею і розумом, весь час розпорощується під впливом

нових емоційних факторів, які знищують первісний задум. Брак волі в український психіці доповнюється поширеністю «соціального фаталізму» (вірою в автоматизм розвитку, поступу» [12].

Крім означених, варто зупинитись ще на таких рисах ментальності українства, як значна неусталеність і скрайність, «психокультурна маргінальність» (іншими словами – розбалансованість, хамелеоністичність, що є наслідком перебування в орбіті інтересів Заходу і Сходу і результатом безпосереднього впливу візантійської ментальності). З погляду І. Поліщука, як «маргінальну ментальність з превалюванням авторитарних настанов можна назвати загалом усю сукупну політичну ментальність модерного українського соціуму» [13]. Психокультурна маргінальність, на думку О. Донченко і Ю. Романенка, має специфічні прояви. По-перше, це послаблення інтегрованості нації (так званий «персоналістичний тип національної психоідентифікації», який веде до забуття єдиних інтересів) і практичний вияв такого послаблення у вигляді правового нігілізму, популізму, розбрату, регіоналізму. Два останні пов'язані зі значними розбіжностями у історичному формуванні свідомості українців західних і східних областей України, наслідком чого є розходження в підходах щодо системи формування влади, необхідності подолання розщепленням української культури і мови на дві складові частини. По-друге, це значна поліцентричність поведінки (нестабільність поглядів і дій). По-третє – інтелектуальна та мотиваційна амбівалентність (роздвоєння). По-четверте – соціокультурний еkleктизм (поєднання різних традицій) [14].

Сильним дезінтегруючим посилом стають такі позанаціональні фактори, як нестабільність середнього класу, занадто значне і швидке дистанціювання «верхів» і «низів» з посиленням соціальної незахищеності останніх. На цьому тлі цілком закономірним стає вияв таких ментальних рис українства, як абсентеїзм і антеїзм (у вигляді послідовного і свідомого ухилення від виборів, втечі його від активного суспільно-політичного життя до природи тощо). Ці небезпечні сторони нашого буття аналізують Я. Грицак, Й. Васюкович, О. Забужко, С. Максимов, Є. Маланюк, І. Онищенко, М. Юрій [15].

Ставлення до проблеми двомовності (української і російської), яка протягом тривалого часу залишається «дамокловим мечем» українського суспільства, може слугувати зайвою демонстрацією інертності українського соціуму. З часу прийняття «Закону про мови» ця суспільна проб-

лема залишається у стані невиконаних нацією зобов'язань. При зовнішніх значних зрушеннях вона не надала підтримки процесам державотворення, а, навпаки, викликала далеко неадекватну очікуваному реакцію всього суспільства – як україномовної її частини, так і російськомовної. Підтвердилась теза: «Правильність дії, нерозмірна із силою дії, стає причиною руйнування задуму, бо сила спрямовує силу на того, хто найбільше всього її потребує» [16]. Використання владою адміністративних методів впровадження українізації у державній і освітній сферах дало кількість, послабивши якість.

Доволі цікавим є розвиток ситуативних фобій і забобонів у сучасних етносах. Доведено, що існує символічна дистанція з полюсами «етнічна толерантність / терпимість» та «етнічна інтолерантність / нетерпимість», яка завжди має відбиток на індивідуально-особистісному рівні, хоча ступінь терпимості/ нетерпимості обумовлює не міжособистісні, а міжгрупові відносини [17]. Існує два види таких відносин:

1. Терпимість. Сюди входять:

а. усталена толерантність, пов'язана із повним нівелюванням ознак расово-етнічного походження;

б. ситуативна терпимість, що позначається як політкоректність, але може бути розмита будь-якою конфліктною ситуацією.

2. Нетерпимість. До неї належать:

а. усталена етнічна інтолерантність, що виявляється як забобон, який утримується, або може утримуватись в колективній народній пам'яті протягом багатьох поколінь і майже не змінюється в ході історичного прогресу. Це найчастіше фобії осілих народів по відношенню до кочовиків або іновірців.

б. ситуативна нетерпимість, що обумовлена не архаїчними уявленнями про норми і девіації, а певними соціальними процесами та відносинами конкретної історичної доби. Це неприязність.

Позитивно, що в Україні із вказаних двох видів міжетнічних відносин практично спостерігаємо сьогодні прояви першого виду, але трапляються і поодинокі прояви другого. Але необхідно бути напоготові і відстежувати масові прояви відносин другого типу. І, як у минулому, можемо спостерігати продовження активних дискусій щодо осмислення нашої історичної цілісності та розуміння перспектив України, в сучасному трактуванні двох можливих ліній поведінки українства щодо своїх сусідів, врахування особливостей їх менталітету та зв'язку нашої власної ментальності з громадянським гуманізмом, недопущення екстремізму в будь-якій

формі. І нині залишаються у масовій свідомості українства і, на жаль, поширюються частиною української інтелігенції протилежні думки. Про це говорить Ю. Андрухович, критикуючи словами одного зі своїх героїв досвіду ідеї правeuropейськості та особливої наближеності до «еталонного арійського зразка», балачки про безпосередній зв'язок із космічними силами добра, а також про те, що є «певна світова змова, прямими виконавцями якої є найближчі географічні сусіди та деякі внутрішньо-розкладові етнічні чинники». Автор доводить: такі ідеї ослаблюють Україну. Марно намагатись демонструвати «цілковиту нікчемність» інших культур. Співіснування і творча співпраця із сусідніми народами – важливий компонент нашого майбуття, певна запорука подальших цивілізованих відносин на державному рівні, складова процесу осмислення історичної єдності українства, забезпечення його подальшого формування як європейської сучасної нації. Отже, можемо констатувати, що окреслені питання залишаються науково актуальними і суспільно значущими. Однак дуже важливо розкривати зв'язок між основними спектрами проблеми ментальності і забезпечення нерозривної єдності українства у різних сферах суспільного життя.

Отже, сучасне дослідження проблем ментальності взагалі і політичної ментальності зокрема – це вивчення психічного змісту життєвої активності індивідів, того, що є породженням мозку живої реальної людини, що було створено життям багатьох поколінь, що успадковується через інформативно-енергетичну функцію мозку [18]. Це неусталена величина (нестандартна), яка тяжіє до охоплення усіх сфер життя людини, віддзеркалених у типових почуттях, поглядах, стереотипах мислення, поведінці, це склад і стан душі людини певного соціального колективу (етносу, соціуму) у певний період. Дослідження проблем ментальності українства і виділення їх в окрему галузь знань ще триває. Цей процес становлення відбувається у боротьбі проти однобічності, механіцизму, паралелізму, копіювання. Об'єктивне існування схожості рис окремих компонентів етнонаціонального менталітету з його проявами у правовій сфері, що зумовлені впливом соціально-історичних факторів, стають реальним підґрунтям для формування наукової галузі знань. До сфери її досліджень повинно увійти

вивчення, з одного боку, спадкових та інстинктивних форм і проявів психічної діяльності, з іншого – форм – форм, які є наслідком соціального і національного розвитку, наочування, засвоєння. З використанням об'єктивних методик необхідно продовжити вивчення психіки українства крізь призму її матеріальної, духовної і правової культури. Важливо провести ґрунтовний аналіз сучасної поведінки нації, вплив на неї рис політичної ментальності. Потребують уваги особливості сприйняття різнопорядкових суспільних явищ, основні акти поведінки в індивідуальних і правових формах, способи спілкування, зіставлення здібностей титульної нації із відповідними формами поведінки інших етнонаціональних утворень.

За умови коректного використання аналогії моделювання, інших методик розробки основ нового напрямку знань, інститут політичної ментальності може значно прискорити розвиток оновленої України, впливати на формування бажаних особистісних рис, інтенсифікацію процесів етнопсихічного розвитку.

Це здатна зробити вітчизняна наука, подолавши залишки бездержавності і квазінаціонального розвитку радянської доби, забезпечуючи повне, ефективне врахування ментальних особливостей, їхній захист і розвиток.

У наукових і полемічних джерелах проводяться дебати щодо сутності сучасних психічних процесів та їх впливу на наше життя, наявності чи відсутності психіки у суспільства. Безумовно, психіка може бути у носіїв психіки, людей, тому говорити про захист психологічної сфери суспільства, на перший погляд, нема сенсу, бо не можна захистити те, чого нема. Але, захищаючи елементи системи і не захищаючи систему в цілому, через те, що «її немає», ми можемо привести світ до того, що її насправді не стане, як не стане і нас. Такі дебати і наукові пошуки необхідні в умовах нової фази розвитку цивілізації, появи нових інформтехнологій, які збільшують навантаження, як на окремого індивіда, так і на сукупність індивідів. Необхідне «включення» нових можливостей психіки. Сьогоднішні суспільні відносини – це відбитки минулих подій і стосунків, взаємодії, самовпливів різних соціальних систем, що зацентровані, а центром соціальної якості виступає не індивід сам по собі, а тип взаємодії різних елементів соціального життя.

1. Маланюк Є. Малоросійство // Книга спостережень.– К., 1995.– С. 219–233; Грицак Я. Східна Європа як інтелектуальна конструкція // Критика.– 1998.– № 11.– С. 17–25; Полищук І. Українська ментальність у контексті процесу державотворення.– Харків, 1998; Мала-

нюк Є. Архетипи соціального життя і політика.– К., 2001; Фурман А. Психо-культура української ментальності.– Тернопіль, 2002; Савчук Б. Українська етнологія.– Ів.-Франків., 2004; Сележан Й. Основи національного виховання.– Чернівці, 2005.

2. Кримський С. Архетипи української культури // Феномен української культури.— К., 1996; Пахомов Ю., Крымский С., Павленко Ю. Пути и перепутья современной цивилизации.— К., 1998.
3. Присяжнюк Ю. Менталітет українського селянського загалу в посткріпосницьку епоху // Вісник Черкаського університету. Серія Історія.— Вип. 21.—Черкаси, 2000; Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917–1921 р.р.) // Краєзнавство.— 2002.— № 1—4.
4. Бахтияров О. В. Постинформационные технологии: введение в психонетику.— К., 1997.— С. 144–145; Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика.— С. 24–25.
5. Донченко О., Романенко Ю. Вказ. праця.— С. 34.
6. Історія європейської ментальності / Ред. П. Дінцельбахера.— Львів 2004.— С. 17.
7. Донченко О., Романенко Ю. Вказ. праця.— С. 25–26, 27.
8. Касьянов Г. В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал.— 2006.— № 4.— С. 4–13.
9. Рябчик М. Дві України: Реальні межі – віртуальні війни.— К., 2003.
10. Полохало В. В хате, которая всегда с краю. Средний украинец – социальная основа негражданского общества.— День.— 2000.— 18 февраля.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Вступне слово для читачів з ворожих таборів, К.— Філадельфія, 1995.— С. XI, XXV.
12. Поліщук І. Українська ментальність у контексті процесу державотворення.— С. 12.
13. Там само.— С. 13.
14. Донченко О., Романенко Ю. Вказ. праця.— С. 214.
15. Васкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України.— 1998.— № 6.— С. 110–116; Грицак Я. Формування модерної української нації.— К., 1996; Максимов С. Правовая реальность: Современный опыт философского осмысления.— Х., 2002; Маланок Є. Загублена українська душа.— 2-ге вид.— К., 2004; Онищенко І. Етно- та націогенез в Україні: Етнополітологічний аналіз. Монографія.— К., 1997; Шкляр Л. Етнонаціональні чинники державотворення: Політологічний аналіз.— К., 1996; Юрій М. Соціокультурний світ України.— К., 2004; Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу.— 3-є вид.— К., 2005.
16. Расторгуев С. П. Анатомия причинно-следственных связей.— М., 2003.— С. 172.
17. Сенкевич З. В., Крокинская О. К., Постель Ю. А. Социальное бессознательное.— СПб., 2005.— С. 135.
18. Донченко О., Романенко Ю. Вказ. праця.— С. 73.

G. Zhurbelyuk

THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF FORMING THE POLITICAL MENTALITY OF UKRAINIAN NATION

This article is concerned with the main features of Ukrainian law and political culture, their influence on the mental order and the different since explore improvement.